

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

Példázat a belső függetlenségről

OTTLIK GÉZA: ISKOLA A HATÁRON

„Mert nem holmi mellékes dologról van szó, hanem arról, hogy miképp kell élnünk”

(Platón: *Az állam*).

I. IDŐSZERKEZET

Az *Iskola a határon* jelentésszintjei közül alighanem az időszerkezet érzékelhető a legközvetlenebbül. Bárhol is üssük fel a könyvet, mindenütt azonnal szembeötlik az időmegjelölések hangsúlyozott szerepe. A regény 1957 júliusában, a Lukács uszodában történetekkel veszi kezdetét, de már a bevezető rész 2. fejezete más időre s színhelyre vált át: 1944 nyarán, Nagyváradon játszódik. Az I. részben 1923. szeptember 3. a kiindulópont. Az 5. fejezet különböző korszakokat hoz összefüggésbe egymással: előbb 1923 őszenek eseményeivel foglalkozik, majd az 1957-es beszélgetést folytatja, ezen belül 1944-et és Szeredy tízéves korát idézi föl, a zárójeles betét után pedig visszatér az uszodai jelenethez. Az emlékezés körkörösége a következő fejezetben ismét szerephez jut – Both Benedek Halász Petárral kötött barátságára gondol vissza –, majd egyre szövevényesebbé válik az időrend: a 7. fejezetben pl. Medve Gábor olyan pillanatot emel ki a múltjából, amikor még korábbi eseményre gondolt, vagyis öt idősík rakódik egymásra: a gimnazista Medve lázas beteg, ágyában fekvé két évvel korábbi balatoni nyaralásának képeit látja maga előtt, e kettős emléke 1923 őszen újra eszébe jut, „harminc-egynéhány év múlva” lejegyzí, Bébé pedig utólag – talán 1957-ben – mindehhez magyarázatot fűz.

Hasonlóan szerzteágazó fölépítéssel találjuk szemben magunkat, ha bármely más részt választunk ki találomra. A III. rész 5. fejezete pl. 1923 decemberével indít. Az első bekezdés a Pestig tartó, néhány órás utazást, a második a fővárosban töltött kéthetes szabadságot, a harmadik „hetek, hónapok, évek” kőszegi tapasztalatait beszéli el, a negyedik egy húsvéti szabadság közelebbiről meghatározatlan idejével kezdődik, majd többszöri eseményről ad számot. Hamarosan 1925 márciusában járunk, a tízéves Czakót látjuk magunk előtt, s ezután ismét „kora tavaszról” esik szó. Csakis a 6. fejezet elejéből lehet visszakövetkeztetni arra, hogy az előzőek 1924-re vonatkoztak. Egyszerre változik az időrend, az elbeszélés üteme, a történet folytonossága, illetve szakadozottsága, s hol egyszer, hol többször megtörtént dolgokról értesülünk.

Mi indokolja, hogy az író ennyire kimerítse az időszerkezet bonyolításának elvileg adott lehetőségeit? Legegyszerűbb magyarázatként arra hivatkozhatunk, hogy Ottlik a külső időt a belsőnek rendeli alá. Ezért tarthat három napnál is tovább egyetlen félóra, a II. rész 4. fejezetében. Az átélt időtartam elsődlegességét maga az elbeszélő is hangsúlyozza: „Vakon tántorogtunk a halmazállapotát veszített időben, s hol úgy éreztük, hogy egy helyben állunk, hol pedig mérhetetlen messzeségben láttuk magunk mögött a nemrég múlt eseményeket. Az időközök megnyúltak, vagy semmivé zsugorodtak, vagy akár visszajukra fordultak olykor, felborítva az időrendet is” (5. kiadás, 1980., 149.).

Mivel a regény írásmódjára a visszaemlékezés beszédhelyzete jellemző, az órával mért külső idő legtöbbször nem is egy, de két belső idővel szembesítődik. Ezért fordulhat elő, hogy ugyanaz a tartam többszörös minősítést is kap, egyet átélt jelenként s egyet az emlékezetben: „A kéthetes szabadság emlékezetünkben végtelenné tágult, de amíg benne jártunk, a szüntelen mámorban úgy megszaladt az emberrel, hogy szinte észbe sem kaphattam, máris véget ért” (304.).

Bébé gyakran tömbszerűen beszéli el a múltat – már a bevezető rész középső fejezete ugyanannak a történetfoszláynak a visszaidézésével ér véget, amelynek a bejelentésével kezdődött. Az emlékező támpontokat keres a múltban. Nem vonalszerűen halad előre, ehelyett körüljár néhány olyan eseményt, amely pontosan rögzítődött a tudatában. Többnyire jelentéktelen mozzanatok köré csoportosult a többi emlékkép, s e kiindulásul „választott” események legalábbis egyszer visszatérnek. A második változat rendszerint eltér a korábitól. Bébé becenevének a felfedezése (195., 205.) másodízben olyan részletekkel bővül, amelyek a múlt további szakaszainak fölclevenítését teszik lehetővé. Ugyanez áll arra a névsorolvasásra, melynek alkalmával Marcell főhadnagy tévedésből fölszólítja a már eltávozott Ötvenyit (189., 221.).

A belső idő viszonylagos önállóságán és az emlékezés egyenletlenségén kívül még egy oka van annak, hogy Ottlik igen bonyolult időszerkezetet teremt. A katonaiskolai lét különös törvényei is akadályozzák Both Benedeket abban, hogy föntartsa a valóságos időrend eszményét. Életének 1923 szeptemberétől 1926 júniusáig tartó szakasza nem mérhető „civil” idővel, mert hiányzik belőle a célelvűség: egyrészt a Schulze- és Bognár-napok szakadatlan váltakozásából áll, másfelől minden szeptemberben a kiindulóhelyzethez, vagyis az újoncképzéshez tér vissza, s e körkörösség végtelen, tehát az állóképszerűség benyomását kelti: „mindez s még sok más is, amit majd el kell mondanom, egyszerre volt érvényes, egy időben” (123.). Az előre- és visszautalások, „kölcsonös vonatkozások és kapcsolatok” (124.) szövedéke arra ösztönzi az elsődleges történetmondót, hogy a megélt időt térszerűen ábrázolja: „A három év például egyáltalán nem telt el, hanem van; minden pillanata áll egy helyben, kivetítve a mindenség ernyőjére, szélesen, mint egy divergens sugárnyaláb metszéspontjai szferikus felületen” (145.).

Az *Iskola a batáron* története három szakaszra osztható. Mindegyikben más és más minősége van az időnek. A katonaevek előtti gyerekkorban a könnyen fölismerhető rend uralkodik, mely a benne élőknek biztonságérzetet ad. Kőszegen az élet ehhez képest eleinte kiismerhetetlen zürzavarnak tetszik – az időszerkezet tekervényei mintha ezt az útvesztőt érzékeltetnék. Az a tény, hogy ugyanarról a történetmozzanatról többször is értesülünk – vagy az emlékező elbeszélés logikája miatt, mint amikor Both kétszer is visszatér annak elmondására, miként parasztozta le Szeredy Dani Bognár tiszthelyettest (94., 96., 104.), vagy azért, mert Medve Gábor történetmondását Bébé utólag helyesbíti, mint annak földidézésekor, miként köpte le Medve tévedésből önmagát, amidőn a vele hatalmaskodó Homola

iránti megvetését akarta kifejezni (105., 114.) –, egyszerre kelti bennünk az áttekinthetetlenségnek és a rendkívül lassú előrehaladásnak a benyomását. Míg a községi életet igencsak részletes bemutatásból ismerjük meg – az I. rész 15. fejezete még csupán a harmadik nap eseményeinél tart –, addig a rákövetkező évtizedekből mindössze néhány töredéket ragad ki Both Benedek, vagyis az elsődleges elbeszélő, mintegy azt sejtetvén, hogy a katonaiskolának egészen más léptéke van, mint a „civil” létnek, más szóval egyedül a határ menti városkában töltött két évnek van mélysége. Ami utána következett, a „magabiztos butaságnak az a korszaka, amikor véleményeket formál az ember” (419.), már sekélyes világ, nem rázza meg az egész személyiséget, nem ébreszti rá az embert olyan fölismerésekre, amelyek létének lényegére vonatkoznak.

Időszerkezete alapján tehát azt mondhatjuk, hogy Ottlik regénye nem ábrázolja folytonosnak az életet. A felnőtté válás annyit jelent, hogy a gyerekkort „elsüllyedt világrész”-ként (156.) hagyjuk magunk mögött, a későbbi évtizedeket pedig már olyannyira a szürkeség és a fölszínesség jellemzi, hogy jóformán nem is érdemes szóra méltatni őket.

2. ELBESZÉLŐ HELYZET

Az eseménysor törzsét alkotó két év elbeszélésében eleinte egymást váltja a két történetmondó. Az I. rész 1. fejezetében Bébé, a 2.-ban Medve Gábor viszi a szót. Már ekkor előfordul, hogy ugyanarról az eseményről kétféle tudósítást kapunk, s ezek olyannyira különböznek egymástól, hogy az olvasó csak egyetlen közös mozzanat alapján tudja azonosítani a helyzetet: egy negyedéves Hejnatternek mondja Eynatten nevét. A 3. fejezetben újból Both Benedek az elbeszélő, s a 4. ismét Medve kéziratát idézi. Az 5.-ben Bébé helyesbíti, a 6.-ban kiegészíti a barátja által elmondottakat, a 7. megint átvétel, de ezúttal már nem szó szerint, a 8.-ban Both a történetmondó, a 9.-et Medve kezdi, Bébé folytatja, és Medve rekeszti be, ám a hirtelen vágást fokozatosan áttűnés váltja föl, s így mind kevésbé lehet egymástól különválasztani a két szöveget. Mivel a két főszereplő közül csakis Both Benedek ír első személyben saját magáról, kizárólag a figyelmes olvasó döntheti el, mikor török meg azért a történés időrendje, mert ketten tudósítanak ugyanazokról a napokról. A II. rész 12. fejezete pl. az elsődleges elbeszélő emlékeit tartalmazza 1923 októberének második hetéről, a 16. fejezet viszont minden bizonnyal Medvének ugyanebből az időből származó tapasztalatait rögzíti. Ugyancsak a II. rész 20. fejezetében Bébé, a III. rész 4. fejezetében Medve előadásában ismerjük meg, hogyan vesztette el Kalugyerszky a fél szemét. Medve rádióépítő korszakáról előbb, a II. rész végén tőle (263.), majd sokkal később, a III. rész közepén barátjától (350.) értesülünk. A III. rész 6. fejezetében az elsődleges történetmondó futólag említi, hogy Medve egy ízben fogadásból meghúzta a vonat vészfékét, a 15. fejezetben ugyanezt az eseményt sokkal aprólékosabb, jelenetszerű előadásban, a hős belső nézőpontjából ismerjük meg.

Egyazon történet kétféle megjelenítése, egymásra fényképezve. Ehhez hasonló képzavarral lehetne homályosan utalni arra, miként is használja az író a beszédhelyzetet s a nézőpontot a kereten belüli történés elmondásakor. Medve Gábor kézírata regény a regényben. A két szöveg között azonban elmosódottabbá válik a határ, mint Gide könyvében, *A pénzhamisítókban*, hiszen Ottlik nem akarja azt a benyomást kelteni, hogy kétféle eseménysorról van szó. Ugyanakkor Faulkner megoldásához sem folyamodik: a *Hang és téboly* szerzőjével ellentétben nem egyszerűen az értelmezők elfogultsága, hanem az egyéni magyarázatok kölcsönhatásának sokkal nehezebben kideríthető mibenléte foglalkoztatja.

Már a főtörténet elején szembeszökő, hogy a kétféle nézőpont nem kiegészíti, hanem hitelteleníti egymást. Medve Gábor szerint az első napon a növendékek még annyira heves ellenállást mutattak a katonaiskolai léttel szemben, hogy a rögvest alkalmazkodó s ezért ellenszenves Czakó kivételével még csak piszkálgatták az eljűk tett ételt (33.), Both Benedek ellenben azt állítja, hogy „leginkább csak” Medvét jellemezte ilyen szembehelyezkedés (34.), a többiek azonnal kiegyeztek a megváltozott körülményekkel. Kérdés, mi lehet a könyv szerzőjének a célja az elbeszélők szembeállításával. Kettejük viszonya mindenekelőtt arra is emlékeztetheti az olvasót, hogy önértelmező regényt tart kezében. A műalkotás zárt, a világ nyitott. Ezzel az ellentéttel rokonítható Medve és Bébé történetmondása. Both Benedek azért kényszerül kijavítani, sőt olykor egyenesen félretenni barátjának a kéziratát, mert az ugyan „jól megszerkesztett” (104.) előadás, de szerinte éppen ezért pontatlanul idézi föl a múltat.

Az *Iskola a határon* szövegében fontos szerephez jut az önértelmezés. Könnyen az lehet a sejtésünk, hogy Ottlik mintegy használati utasításokat ad példázata megfejtéséhez. Ezekre a célzásszerű fogódzókra azért van szükség, mert az irodalmi alkotás és az olvasó kapcsolatából hiányzik a társas érintkezésre jellemző szemtől szembe helyzet, mely állandó visszacsatolás formájában közvetlenül eldönthetővé tenné a befogadó számára, mikor is olvassa helyesen a könyvet.

Alig kerül Medve a katonaiskolába, rögtön megjegyez magának két képet „a sok közül” (33.) a lépcsőházban. Az egyik, a *Tulp tanár anatómiája* a halálra, pontosabban – Medve értékrendjét figyelembe véve – az ittlét érvényességének korlátozottságára emlékezteti a regény hőst; a másik, a *Las Meninas* viszont éppenséggel az öntükröző művészet iskolapéldája, s így kiélezve veti föl a kérdést, mi is a viszony a művészet és a rajta kívüli dolgok között. Aligha véletlen, hogy a regénynek mind a három főszereplője művészi hajlamú: Bébé fest, Medve írással, Szeredy zenével foglalkozik. Alkatuknál fogva kezdetben mindhárman másféle magatartást tanúsítanak a világgal szemben: Szeredy közömbösen tudomásul veszi a történéseket, Bébé alkalmazkodik, mintegy elébe megy a dolgoknak, egyezséget próbál kötni ellenséges erőkkel, Medve hajthatatlannak mutatkozik, csökönyösen szembeszegül. Később azonban közelednek egymáshoz: a szerzett tapasztalatok belső függetlenséget építenek ki bennük, s ez nyugalmat ad nekik. Bármennyire fontos legyen ugyanis az önértelmező jelleg, korántsem hatja át a mű egészét; „az elbeszélés nehézségei”-nek a taglalása jószereplővel csak a keretül szolgáló, mindössze háromfejezetnyi bevezetésre szorítkozik. Ezen a kereten belül a történetmondás kalandja másodlagos az események elbeszéléséhez képest. Ezért lehet példázatként olvasni az *Iskola a határon*-t, és ennek alapján mondhatjuk, hogy e regény legfőljebb egyes alkotóelemeit tekintve mutat rokonságot az avantgarde prózával, melyben az öntükrözős rendszerint elsődlegessé válik.

Mivel az egymást sokszor cáfoló elbeszélők történetmondásából végül is hasonló tanulság is levonható, a kettős nézőpont nem gátolja, hogy a történet példázattá váljék, hiszen annak fölismeréséhez is elvezetheti az olvasót, hogy a könyv nem egyéni élményekről ad számot. Sőt Ottlik még tovább megy a katonaiskolai lét személytelenítésében. Medve Gábor harmadik személyben ír önmagáról, Bébé pedig nyíltan kijelenti: barátja így megtette az első lépést afelé, hogy az egyedi esetet általános érvényre emelje: „lehetséges, hogy nem egészen önmagáról beszél, amikor M.-nek nevezi, harmadik személyben, a főszereplőjét. Szebek Miklós magyarázta egyszer nekem, hogy a regényírók milyen bonyolult módon kotyvasztják össze hőseiket önmagukból és még egy csomó más, eleven vagy holt ismerősükből” (33.). Medve a *Las Meninas*éhoz hasonló eljáráshoz folyamodik: önmagát is az ábrázolt

világ részeként szerepelteti. Ezért mondható, hogy az *Iskola a batáron* egy regény regénye is, hiszen idéz és cáfol egy elképzelt kéziratot. Mivel azonban az elsődleges és a másodlagos elbeszélő története elvileg legalábbis nagy részben fedi egymást, a kettős távlat nem csökkenti, hanem éppen hogy növeli a történések jelentőségét.

Mi lehet a célja Ottliknak azzal, hogy több elbeszélőt foglalkoztat? Ennek megállapításához talán célszerű arra emlékeztetni, hogy elvileg kétféle lehetőség van adva a regényíró számára. Elképzélhető, hogy az elsődleges történetmondó összegezi azt, amit másoktól megtudott. Faulkner *Absalom, Absalom!* című könyvében Quentin Compson egyetemistatársának, Shreve McCannonnak meséli el, amit írott szövegekben olvasott és az idősebb nemzedék két tagjától hallott Thomas Sutpennek az életéről, kinek ugyanaz az erő okozta vesztét, amely korábban föl-emelkedését lehetővé tette.

Ottlik nyilvánvalóan nem ezt az utat választotta: az ő könyvében az elsődleges történetmondó nem átveszi a másodlagos elbeszélő magyarázatait, hanem vagy helyesli, vagy cáfolja őket, vagy éppenséggel tanácstalanul áll szemben azzal, amit elődje állít. Hasonló szerkezet jellemzi Nabokov *Ada* című családragényét, ahol a címszereplő utólagos megjegyzéseivel olykor hitelteleníti unokafivérének, Van Veennek a közös múltjukra vonatkozó emlékeit. Az elbeszélő helyzet itt bizonyos mértékig emlékeztet az *Iskola a batáron* szerkezeti megoldására: olyan múltból esik szó, amelyben mindkét történetmondó főszereplő volt, s az elsődleges elbeszélő itt is társának kéziratát értelmezi, oly módon, hogy az olvasó a regény későbbi részeiben már nem képes eldönteni, mit is tekintsen egyikük s mit másikuk véleményének. Hatásról természetesen nem lehet beszélni, hiszen az *Ada* éppen tíz évvel később jelent meg, mint az *Iskola a batáron*.

Az összetett elbeszélő helyzetnek itt említett két válfaja tehát főként azon az alapon állítható szembe egymással, hogy míg az első esetben az elsődleges történetmondó többet tud az eseményorról, mint a másodlagos elbeszélők, addig a második fölépítésének éppen az a lényege, hogy az elsődleges történetmondó kevésbé bizonyos a magyarázatban. A kétféle elbeszélésnek ezt a viszonyát Ottlik azzal indokolja, hogy Medve szépíró, ki szükségképpen le- és kikerekíti, Bébé viszont nem ért a nyelvi megfogalmazáshoz, és ezért határozatlanabb a dolgok megítélésében. Talán még azt is állíthatnók: Medve kézírata zártságot, Both Benedek történetmondása nyitottságot mutat, s e különbséget jelképesen az a tény is érzékelteti, hogy 1957–58-ban – vagyis az elsődleges elbeszélés idején – Medve már halott. Az elsődleges történetmondó tétováságából származó nyitottság bonyolítja a regény példázatosságát.

Bébé azzal a szándékkal fog tollat, hogy a ténylegesen megtörténtekhez való hűség jegyében helyesbítse Medve értelmezéseit. Amint azonban magához ragadja az elbeszélő szerepét, ugyanazokkal az akadályokkal találja szemben magát, mint elődje. Ekkor kap mélyebb jelentőséget a bevezető rész címe, „Az elbeszélés nehézségei”. Both Benedek előbb kénytelen fölismerni, hogy ő is hasonló tévedéseket követ el, mint az általa olyannyira kárhóztatott Medve, majd megsejti, hogy a múltnak elvileg sem létezhet egyetlen hiteles visszaidézése. Az ő emlékezete is óhatatlanul logikaivá alakítja át az időrendet, ezért kénytelen még a II. rész 2. fejezetében is visszatérni a Kőszegen töltött harmadik-negyedik naphoz. Belátja, hogy az idő állandó előrehaladásával szüntelenül új értelmezést kap a múlt, sőt egészen rövid időköz is megváltoztatja a történetek jelentését: „a néhány nap alatt, ami közben eltelt, egészen más értelme lett mindennek” (127). A korábbi történések önmagában való, pontos rögzítésének lehetetlensége szükségszerűen következik a regény

időszerkezetéből: az elbeszélők helyzetét a civil lét határozza meg, amelynek nyelvére nem fordítható le az a külön nyelv, melyet a katonai lét merőben más minőségű ideje teremtett meg.

A múltat lehetetlen átmenteni a jelenbe, mivel az emlékezés és a közlés egyaránt torzít. Ez az alapállás okozza, hogy Both Benedek öncsonkító, önmagát lefokozó elbeszélő. Értelmezéseiből hiányzik a magabiztosság. Már történetmondása elején megesk, hogy többféle magyarázatot sorol föl, majd „nem tudom”-mal válaszol (7.) arra a kérdésre: melyik az igazi. Már akkor igyekszik elbizonytalanítani olvasóját, midőn még hozzá sem látott a történetek elmondásához: „Ez nem a teljes valóság, sőt nem is a hű valóság. Jóformán minden szavam hamis és pontatlan lesz, alighogy kimondom” (17.).

Kérdés, miként lehetséges akkor, hogy mégis példázatként olvassuk az *Iskola a batáron-ti*:

3. MÚFAJ

Az értelmezés közismerten olyan tevékenység, mely a jelentőtől a jelentetthez vezet. Ottlik regényében az időszerkezet és az elbeszélő helyzet összetettsége késlelteti ezt a folyamatot, a kimondott és az elhallgatott közötti viszony tisztázását. Az író szemlátomást óva inti olvasóját attól, hogy túlzottan hamar jusson el allegorikus megfejtésig, mert nagyon is elképzelhető, hogy a sietős magyarázó torzíttva egyszerűsít.

Mit is jelképez a katonaiskola? Erre a kérdésre azért nem könnyű válaszolni, mert a regényben ábrázolt létforma a szöveg előrehaladtával fokozatosan átminősül. Eleinte olyan helyzetet jelent, melyben a hatalom minden beosztottra egyformaságot kényszerít, pusztá szereppé alacsonyítja őket: „Én sem voltam már önmagam. Nem álltam egyébből, mint szakadatlan szűkülésből és görcsös figyelemből, hogy megértsem, mivé kell válnom, mit kívánnak tőlem” (73.). A katonaiskola „a kiszolgáltatottság gyalázatát” (34.) hozza növendékei számára, olyan világba löki őket, ahol az embernek „soha, semmi esetre sem szabad csinálnia, amihez kedve van” (172.), de ez a kemény tapasztalat utóbb értékalkotó erővé válik: olyan belső ellenállást termel ki áldozatai egy részében, amely lelki nyugalommal ruházza fel őket, s védelmet nyújt a külső hatásokkal szemben. A pokol idővel tisztítótüzzé válik. Az olvasó följogosítva érezheti magát az ilyen utalásra, hiszen egyenesen a regény elsődleges történetmondójának szavaira hivatkozhat, melyekkel a polgári lét bensőségességét a katonaiskola világával hasonlítja össze: „Itt nincs átjárás a két világ közt. Otthon? Hagyjuk a dolgokat úgy, ahogy vannak. A civilek, a család? Talán elájulnának a szánalomtól, mint Dante a szélfújta lelkek láttán, ha tudnák a felét, amit mi tudunk, pedig azzal még semmit sem tudnának” (314.). A katonaiskola „nehéz tudással”, a világ „keserű ismeretével” (17.), belső szilárdsággal fegyverzi föl növendékeit. Olyan erkölcsi igényt fejleszt ki bennük, melynek szigorúsága öntudatot ad nekik. „Ehhez nem elég annyi, hogy ne tartsanak semmilyen módon rabságban, hanem még a lelkünk legtirikosabb szerkezetét is meg kell örízni hozzá sértetlenül” (18.).

Mit tanultak meg Kőszegen a regény hősei, mindenekelőtt Medve Gábor, Both Benedek és Szeredy Dani? „A dolgok fontosságát s egyben a fontosság lényegtelen-ségét. (...) A világ hülye valószínűtlenségét” (6.). Az *Iskola a batáron* főszereplőinek megvilágosodása némileg rokon Esti Kornél tanításával: a látszólag egymástól távol álló dolgokat valóban paraszthajszál választja el egymástól, s nem az a

fontos, ami annak látszik: „röhögünk (...) magunkon meg a világon, persze csak komolyságunk mögött, mert lelkünk mélyén komolyak voltunk” (11.).

Ottlik világában mindenkinek egyéni sors adatott, ám éppen az egyén teljes magára utaltságának tudatos fölismerésében keresendő az összetartozás előfeltétele. A külső kiszolgáltatottságot csakis olyan belső függetlenség ellensúlyozhatja, melynek birtokosa azt hirdeti, „hogya fütyül mindenre, csinálhatnak, amit akarnak, a világ mégis sokkal különb hely, mint amilyennek józan emberi ésszel látszik” (176.).

Hihető, hogy a katonai létformát a regény az ember léthelyzetének belső lényegéből fakadó zűrzavarral rokonítja, s ezért minősül a vele való szembefordulás haszontalannak, hiábavalónak: „itt nem volt összecsküvés. De ha lett volna, akkor sem volt ki ellen, mi ellen. Legfeljebb a világ belső szerkezete és emberi mivoltunk végső természete ellen” (146.).

Az értekező és elbeszélő műnem ötvözte, a példázat mindig értékítéleteket szemléltet, ezek pedig fölszólításokat vonnak maguk után. Az *Iskola a határon* utólag lefokozza Ötvevényi tettét: lélektani tényné (Ötvevényi kötelezettséget érzett) minősül az, ami eleinte értékítéletnek látszott (Ötvevényinek kötelezettsége volt). Úgy is fogalmazhatunk: Ottlik művében az érvényes értékítéletnek nemcsak lélektani, hanem szociológiai tényen is kell alapulnia, amiből arra lehet következtetni, hogy az író a magatartásokat szemléltető példázatot az egyénített jellemeket közösségi értékrend alapján minősítő regény műfajával ötvözi. A katonaiskolai növekedések nem azonosítják magukat lázadó társukkal, vagyis Ötvevényi cselekedete nem bizonyul hitelesnek a regényszerűség követelményei szerint.

Talán közelebb járnánk az igazsághoz, ha több lépcsős példázatot keresnénk Ottlik művében. A példázatok általában egyetlen következtetést szemléltetnek. A *Gulliver* negyedik részének fogalmi jelentését pl. igen durva egyszerűsítéssel így összegezzethetők:

Gulliver értelme s érzelmei egyensúlyban vannak egymással.
Gulliver emberi lény.

A merőben értelmi vagy tisztán érzelmi beállítottság idegen az embertől.

Hasonlóan rövidre lehet zárni a *Ködképek a kedély látbatárán* egyik történetének tanító célzatát:

A társadalom átalakítása nemcsak a körülmények javítását, hanem az emberek átnevelését is szükségessé teszi.

Jenő Eduárd gróf csakis körülményeik megváltoztatásával akarja fölemelni az embereket.

Jenő gróf nem tudja átalakítani a társadalmat.

Az *Iskola a határon* üzenetét legfőlegb. többszörös következtetésre vezethetők vissza. Amikor Ötvevényi szembeszegül a hatalommal, és az élet zűrzavarával rendet, igazságszolgáltatást kíván szembeállítani, az olvasó könnyen juthat efféle következtetésre:

a becsület arra kötelez, hogy szembeforduljunk azzal, aki visszaél a hatalommal.

Ötvevényi panaszt tesz Merényi bandája ellen.

Ötvevényi helyesen cselekszik; becsülendő.

A mű azonban később hitelteleníti ezt az okoskodást, bonyolultabbnak mutatja erkölcs és lét viszonyát, pontosabban az erény követelményeit: „Zárójelbe teszem, mert Medve kéziratában, ahol arról ír, hogyan szűnt meg Ötvevényi, ez a mondat ceruzával ki van húzva: »Kétségtelen, hogy igaza volt, de miként a mattfenyegetés ellen sem lehet úgy védekezni, hogy felborítjuk a sakkasztalt, az igazság nehézágyúit sem lehet bevonszolni olyan törekeny szerkezetekbe, amilyenek az emberi

társadalmak.« Persze inkább Medvére jellemző az is, hogy leírta, és az is, hogy később kihúzta ezt a megjegyzést, talán mert korainak vagy ide nem illőnek találta, vagy csüggesztőnek, vagy egyszerűen nem helytállóknak” (218–219).

Az *Iskola a határon* összetett műfajának jellemzésekor nyilvánvalóan az sem hagyható figyelmen kívül, hogy e mű írásakor Ottlik a bildungsroman hagyományához kapcsolódott. Másodszori olvasáskor már a legelső fejezetből kitűnik, hogy Both Benedek története arról fog szólni, miként adott a kőszegi katonai alreál arra lehetőséget növendékeinek, hogy lelkileg felnőtté váljanak: „erkölcsi magaslatféle volt az a végső menedék, ahová visszaszorított bennünket a neveletésünk” (8.). Szokás rebeszgetni, hogy az *Iskola a határon* a nevelési regény évszázados hagyományán belül különösen a *Törless iskolaéveivel* hozható összefüggésbe. Úgy sejtjük, nem az a lényeg, hogy olvasta-e Ottlik Musil korai regényét, vagy nem. Inkább arról érdemes gondolkodni: van-e rokonság a két mű között. A párhuzamos elemzés külön tanulmányt igényelne, ezért itt be kell érniünk néhány jelzéssel.

A hasonlóság tagadhatatlan egy fölszíni s egy igen mély jelentésrétegben. Mindkét mű a gyerekkori én elvesztésével foglalkozik, noha az érzékiségről s az azonos neműeknek kamaszkorban gyakori egymáshoz vonzódásáról az osztrák szerzőnél lényegesen több olvasható. Az is kapcsolatot jelent a két regény között, hogy a felnőtté válás nemcsak értéktelenedésként jelenik meg bennük, ellentétben a romantikusoknak vagy tanítványaiknak – pl. a stíluseszményét tekintve Ottlikhoz olyannyira közel álló Kosztolányinak – a fölfogásával. A határ menti katonaiskola Musilnál s Ottliknál egyaránt a személyiséget rombolva építő, kiélezett léthelyzet jelképévé válik. Mi több, az ábrázolt világ részleteiben is mutat párhuzamosságot: a várakozás nyomasztó unalmát mindkét író a kamaszlét meghatározó élményeként tünteti föl, s még jellemábrázolásuk is összevethető egymással: egyformán kételkednek a szavak megbízhatóságában, s éppen ezért nem közvetlen, de közvetett belső magánbeszédhez folyamodnak.

Ennél is fontosabb azonban egy mélyebb összefüggés: mindkét könyv azt sejteti olvasójával, hogy az ember ellenállhatatlanul vonzódik a folytonossághoz, ez pedig föltételezi a végtelen eszméjét. Törlesst rögeszmésen foglalkoztatja a felhők között nyíló rés mélysége és a párhuzamosok találkozása, Ottliknál pedig ezt olvashatjuk: „Indáink metszik a világot, aztán tovább nyúlnak, ki, egy ismeretlen dimenzióba, mint elszakítatlan köldökzsinór, s ott vagyunk egybekapcsolva, egyetlen egésként, abban a legteljesebb kontinuumban” (435.). Medve Gábor szavai ezek, abból a „szegény barátaim” megszólítású, végakarattal jellegű szövegrészből, melyet szerzője 1942-ben vetett papírra, s amely kitüntetett hangsúlyt kapott azáltal, hogy a másodlagos elbeszélő itt kivételesen egyes számban beszél, Bébé pedig szó szerint idézi e sorait, közvetlenül azelőtt, hogy végképp lezárná a maga történetmondását.

4. ÉRTÉKSZERKEZET

Ha példázatszerű nevelési regénynek tekintjük Ottlik művét, akkor Medve Gábor sorsából kell kiindulnunk a mű értékszerkezetének vizsgálatakor. A II. rész, a katonaiskola poklát tisztítóüzzé átalakító „Sár és hó”, főként az ő belső meghasonlását, majd élettel való megbékélését beszéli el.

A folyamat kezdetének azt az önvizsgálatot nevezhetjük, melyet a hős első fogdai tartózkodásakor végez el: „Más is ült már fogdában, de java részük nevelt rajta fölényesen, még hetvenkedett is vele, amúgy vagányosan. Ő pedig titokban mély szégyent érzett, züllöttséget, felbomlást. Mert nyomorult, langyos, közép-szerű. Se nem bátor vagány, se nem jó magaviseletű, jeles tanuló. Se nem tudja

megvédeni a zsíros kenyerét, vagy elszedni a másét, se nem tud fölébe emelkedni a falánk, éhes mivoltának. Se nem hívő, vallásos lélek, mint Tóth Tibor, se nem életrevaló istentelen. Tétova, bizonytalan, gerinctelen ember. Ahelyett, hogy tárt mellel szembefordulna velük, még büntudatot is érez a másfélesége miatt, és olyan akar lenni, mint a többik. De ezt sem képes határozottan és teljes odaadással csinálni, hanem csak botladozik a félúton. Amellett mindenkinél különbnek tartja magát. S ha egy kicsit körülnéz, hát jóformán mindenki különb nála” (238.).

Medve értékrendje a könyv első részében még teljesen egynemű: a maga mögött hagyott világot fönn tartás nélkül eszményinek, a katonaiskolai létformát gyűlöletesnek véli. Azért lázad, hogy megőrizze személyiségét. A fogdában gondol először arra a lehetőségre, hogy benne is rejlik hiba, gőgje nem nyilvánvalóan indokolt, személyisége kialakulatlan. Megkísérti a gyanú, hogy a vele szemben álló világ nem olyan igazságtalan, mint képzeli. Amikor azt hajtogatja, hogy alaptalanul vádolják egy ablak betörésével, Schulze hitelt ad állításának, s még azt is följánlja: saját zsebéből téríti meg a kárt, ha nem kerül elő az igazi tettes. Medve most még teljesebbnek érzi kiszolgáltatottságát: a hatalom olyannyira korlátlanul uralkodik fölötte, hogy alkalomadtán még meg is védheti jelentéktelen esetben: „Schulze bajszos, kemény, egészséges arcát látta. Undorodás és félelem fogta el. Ez a világ itt le akarja őt nyelni, s mint egy förtelmes hulló, előbb kezdi benyálazni. Schulze megvédte őt: gondolta gyűlölettel” (243.).

Ezt az eseményt követi a regény fordulópontja: Medve kísérletet tesz arra, hogy megszökjék a katonaiskolából. Mivel nincs hová meneküljön – csakis a jelképes értelmű „senki földjén” (251.), két ország között ténferegget –, hamarosan visszatér. Értesítik az anyját, s ő hazamehetne, de ekkor már maradni akar.

Mi készíti arra, hogy megváltoztassa döntését? Kicsit túlzás lenne azt állítanunk, hogy aki választ ad erre a kérdésre, annak már kezében a kulcs a mű jelentéséhez. Tagadhatatlan, hogy a hős végül is fölismeri, hogy a gyerekkorba nem lehet visszalépni, az élet kihívása elől kitérni annyit tesz, mint megfutamodni. Sőt a Medve kéziratának elején idézett latin jelígre emlékezve, egyenesen azt sejtethük, hogy a könyv világában a góg és a gyávaság azonos egymással.

Ténylegesen azonban igen lassan fogalmazódik meg e következtetés. Medve Gábor kemény s hosszú küzdelem árán jut el a megvilágosodáshoz. Az időrend megbontása újabb indoklást kap azáltal, hogy az elsődleges történetmondó tematikus szerkezetnek rendeli alá az időbeliséget. Csakis ez teszi érthetővé, hogy Medve visszatérését hamarosan két évvel későbbi események követik a szövegben. A főszereplő átesik a ló másik oldalára. Hízelegni próbál a fizikatanárnak: „Edeleányi százados szívesen vette az érdeklődést, de Medve kérdéseit egyszer megsohallta – talán alkalmatlan időben zaklatta éppen –, s ha nem is érezte vele, hogy tolakodó strébernek tartja, mindenesetre kissé tartózkodóbban válaszolt neki, mint mások. Aztán kitessékelt a szertárból. Medve döbbenten eszmélt rá, hogy milyen emélyítő, bizalmaskodó, talpnyaló szerepet játszik; legalábbis így kellett értelmezni a viselkedését. Annyira bántotta a dolog, hogy abbahagyta az egész rádiózást, pedig hetek óta boldog volt a készülő masinájával” (263.).

A belső átalakulás sokáig várat magára. A sár a semmi érzetét, a hasztalan, meddő várakozás, tökéletes belső tespedtség, fásult magatehetetlenség állapotát jelképezi. Otlík a késleltetés, az adagolás mestere. A megváltás bekövetkeztét előbb sejteti jelképesen, s csak azután fogalmazza meg történésként. Az első hó leesik, ám a növényeknek először meg kell érteniük, hogy többé sosem térhetnek vissza a maguk mögött hagyott világba, s csak azután – már a III. rész elején – következhet be a belső oldódás. Amikor azután ténylegesen kibontakozik a külső kiszolgál-

tatottsággal szemben a belső ellenálló erő, a regény különös nyomatékkal hívja föl a figyelmet a hős neveltetésének a végpontjára. A főszereplő ismét fogdában ül, de csak a külső helyzet ismétlődik, a lelkiállapot egyáltalán nem azonos a korábbi-val: „Hiszen él. Ketreche zárták, és Medve Gábor növendéknek hívják. Ő azonban valahol egészen másutt van, teljesen szabad és független. Ezt be kell vallania becsületesen; hiába facsargatja a szívét hamis szánalommal” (286.).

Medve Gábor belső átlényegülése azonban önmagában még korántsem jelenti azt, hogy a regényben értékkiegyenlítődés áll be. Both Benedek belső meghasonlása csak a III. részben bontakozik ki. Eleinte egy apró siker – Szeredy mellé kerül a tanteremben – még azt az érzést kelti benne, hogy az ember csakis abban vall kudarcot, amit tévesen hitt létszükségletének: „Ez mindig így van: semmi nem megy úgy, ahogy kellene, száz, ezer, tízezer vágyunk, reménykedésünk dugába dől: de az az egy, legfeljebb két legeslegfontosabb dolog, ami nélkül nem lenne élete az embernek, az végül mégis sikerül. Csak úgy mellékesen, természetesen. Hálára sem tart igényt a sors. Később már nem is izgultam ilyesmiért; tudtam, hogy ami alapfeltétel, azért fölösleges aggodalmaskodni; ott nincs ellenem világi hatalom” (322).

Az idézetből jól sejthető az értékszerkezet összefüggése a mű időfölépítésével. A jelen idejű értelmezés egyszerre olvasható úgy, mint az elbeszél, vagyis múltbéli esemény kiváltotta egykori érzés és mint több évtizedes távlatból utólag leszűrt tanulság. A nyugalom, belső biztonság, sőt a szabadság érzete igaz volt egykor, és jelenleg is érvényes, a két távoli időpont között azonban hitelét veszítette: „Tudtam, hogy milyen a világ: tág és kimeríthetetlen. Csak ismerni kell a rejtett járatait. És meg kell csinálni. Korlátlan és elvehetetlen lehetőségeim voltak. Tudtam, hogy meg is fogok csinálni valamit. (...) Mert ezek nem légvárok voltak, hanem bevehetetlen, szilárd erődítmények. Csak nem mindig tudja az ember: jönnek rövidebb-hosszabb rossz időközök: nem lehet mindig tudni; de aztán visszatalál az ember: mindig vissza lehet vonulni a rendíthetetlen falak közé, hegyeinkbe” (349.).

A visszatekintő elbeszélés sajátossága, hogy a későbbből előbb szerezhet tudomást a történet befogadója, mint a korábbi. Both Benedek először csak sejteti életének hullámvölgyét. Neki is szembe kellett kerülnie önmagával, különben nem nézhetne olyan fölénnyel a „civilekre” a Lukács uszodában. Mivel kevésbé erős egyéniség, mint barátja, személyiségének átalakulása is késve kezdődik meg, amikor Merényiék elveszik a kockás füzetet, melybe Bébé és Medve közös művét írta. A hatalom önkényurái azt képzelik, hogy ez a titkos szöveg ellenük, róluk szól, holott annak éppen az a lényege, hogy független a nyomasztó körülményektől, úgy készült, „mintha Merényiék a világon sem lennének” (366.). Medve ekkorra már megedződött, a váratlan veszteség őt már nem bizonytalanítja el, Both Benedek azonban különbékét próbál kötni az önkényeskedőkkel. Csatlakozik hozzájuk, részt vesz tevékenységükben, s igyekszik meggyőzni magát arról, hogy amit korábban erkölcsstelennek hitt, az voltaképpen nem is kivetnivaló: „Engem először egy kicsit feszélyezett, hogy jelen nem levő, idegen ember holmiját túrjuk fel. Azonban fontos volt, hogy Merényiék magukkal vittek; s ha az ember egyszer túltette magát ezen az idegesítő érzésen, többé nemigen tért vissza. Rájött az ember, hogy igazuk van; azaz hogy igazunk van; hogy érdekes, izgalmas multság, hogy igazságot szolgáltatunk” (382.).

Bébé és Medve sorsában – mint általában a hasonmásokéban – föltűnő az egyezés. Mindkettejük neveltetésében döntő szerepet játszik egy alapvető emberi érték fölismérése. Medve magatartása akkor kezd változni, midőn észreveszi, hogy Schulze nem bünteti azért, amit nem követett el, Both Benedek válságát az okozza, hogy megpróbál elfeledkezni a tulajdonhoz való jogról. Neki is kemény próbatéte-

len kell átvergődnie. Belső fölépülését az teszi lehetővé, hogy Merényiékkel kötött egyezsége után úgy érzi, lelki összeomlás határán áll: „bennem romlani, pusztulni kezdett valami. Olyasmí, ami még soha nem romlott el – a legnehezebb, legnyomortulabb időkben sem –, annyira, hogy eddig nem is tudtam a létezéséről, szakadatlan működéséről, szükségességéről; csak most, amikor szívszorongva láttam, hogy a zsíros kenyéren és a jókedvünkön kívül, valamennyi ismert és néven nevezhető, fontosnak vélt dolgon kívül még mi hiányozhat az embernek, s hogy a nyomorúságnak még másféle, elképzelhetetlen rétegei is léteznek. Lehet mélyebbre esni a földnél” (387.).

Ez az a részlet a könyvben, mely talán leginkább ad alapot a föltevésre, hogy az *Iskola a batáron* különbséget tesz a „jó” alkalmazásának változó föltételei és belső lényege, jelentése között. Nem a választás következményeinek ésszerű mérlegelése foglalkoztatja, hanem az erkölcsi érzék. Ez jelenik meg úgy a regényben, mint a belső függetlenség biztosítéka. Valószínűnek látszik, hogy a mű nem az értelemmel, nem is a hasznossággal, de inkább az ösztönnel hozza összefüggésbe az erkölcsöt. Alighanem kizárja annak a lehetőségét, hogy az erény történeti változások függvénye, ám egyszersmind tartózkodik attól, hogy az erényt az ésszel társítsa, mivel rombolóerőt gyanít az elvont erkölcsiségben. Végző soron két tábora osztja az embereket, annak alapján, hogy van-e erkölcsi érzékük, vagy nincsen. Olyan helyzetben mutatja be a szereplőket, amelyben előbb-utóbb mindenki esetében egyértelmű választ kapunk e kérdésre.

Bármennyire is igaz legyen azonban, hogy a regény az erkölcsi érzéket azonosítja az erény föltételével, ez korántsem jelenti, hogy tagadná az erkölcs objektívítását. Csakis annyit állít az *Iskola a batáron*, hogy nem az értelem segít annak eldöntésében, indokolt-e erkölcsileg valamely cselekedet. Úgy is fogalmazhatunk, hogy Otlík műve az erkölcsi érzéket az érzékelőképeséghez és az értelmi megértéshez hasonló önállósággal ruhazza föl, vagyis úgy értelmezi, mint az ember elidegeníthetetlen tulajdonságát. Az elbeszélő történet szerint az erkölcsi érzék háromféle módon nyilvánul meg: lehetővé teszi, hogy birtokosa fölismerje, érzékeli az erkölcsi tulajdonságok meglétét (Medve kénytelen beismerni, hogy Schulze nem igazságtalan), helyesljen, illetve helytelenítsen (Bébé minden igyekezete ellenére sem érzi jól magát Merényiék között), végül indítékot érezzen cselekvésre (Medve szembeszegül Merényiékkel).

Otlík Géza visszatekintő beállítottságú író. Zsengői még az értékörző középosztály folyóiratában, a *Napkelet*ben jelentek meg, később Kosztolányi nyelvén edzette írásmódját, és munkásságával a *Nyugat* szellemét igyekezett föntartani. A kereszténységet Babbitshoz hasonlóan magyarázta, egységes európai örökség letéteményesét keresvén benne. Ezért is emelte az erkölcsi érzék megtestesítőivé Kőszeg végvári vitézeit: „Fura dolognak látszik a nyugati határ szélén védeni egy kis várat a belülről jövő töröktől, amikor az ország már elveszett, s az ellenség itt már éppen kifelé menne. Nem is lett volna értelme, ha a védők nem tudják, hogy a hazájukon kívül még egy sokkal kisebb és egy sokkal nagyobb hazájuk is van; s ezt mind a kettőt megvédték: a városukat, ahol születtek, és a világrészüket, ahol senki sem borotválta a koponyáját” (405.).

Aligha lehet tagadni, hogy Otlík regényében az erkölcsi érzék a keresztény hagyomány jegyében válik közösségformáló erővé. Bébé zaklatott önvizsgálata éppúgy a *Bibliára* utal, mint Medve Gábor végző töprengésének ez a mondata: „A kenyér nem elég” (438.). Mózes V. könyvében olvashatók e szavak: „az ember nemcsak kenyérral él, hanem mindazzal él az ember, valami származik az Úrnak szájából”.

„NON EST VOLENTIS, NEQUE CURRENTIS, SED MISERENTIS DEI.” Magától értetődik, hogy Medve kéziratának e jellegét is számításba kell vennünk a mű jelentésének megállapításakor, hiszen ez áll az eseménysor törzsének az élén (23.), és az I., illetve a III. résznek a címe is idéz belőle. Ez a két cím két tagadást fejez ki („Non est volentis”, illetve „Sem azé, aki fut”), azt sugallván, hogy a regény két értéknek a cáfolatát hivatott szemléltetni. A példázat valóban ellenszenvesnek tünteti föl a törekvő önzést és a türelmetlen sietést, míg a könyörületes megbocsátást egyértelműen értékke emeli, de egyszersmind olyan eszményként fogalmazza meg, amelynek érvényesülési köre a regény szereplői fölött helyezkedik el. A latin idézet, Pál apostolnak a rómaiakhoz írt levelének megfelelő része (9:15–16) Károli fordításában így hangzik: „Mert Mózesnek ezt mondja: Könyörülök azon, a kin könyörültem, és kegyelmességet cselekszem azzal, a kihez kegyelmes voltam. Azért nem azé a választás, a kinek arra akarátja vagyon, sem azé a ki fut, hanem a könyörülő Istené.” Békés Gellért és Dalos Patrik ugyanezt így adja vissza: „Hiszen megmondta Mózesnek: »Azon könyörülök, akin akarok, és kegyelmes vagyok az iránt, aki iránt nekem tetszik.« Tehát nem azon múlik, aki erőlködik vagy törtet, hanem az irgalmas Istenen.” Ez az idézet nyilvánvalóan arra hivatott figyelmeztetni az *Iskola a határon* olvasóját, hogy helyesbítene kell a példázatról adott korábbi értelmezését: tévedett, amikor eleinte a véletlennel próbálta magyarázni Ötvevényi kudarcát, illetve Tóth Tibor sikerét, sőt még akkor sem látta a teljes igazságot, amidőn a közösség döntését fogadta el egyedül irányadónak, mivel az értékalkotó elvet a történésen kívül kell keresnünk.

Ha az *Iskola a határon* világmépében a belső függetlenség a központi érték, az erkölcsi érzék az értékhordozó, ám a transzcendencia a végső értékalkotó, akkor az időszerkezet és az elbeszélő helyzet viszonylagos rendezetlensége azt igyekszik kifejezésre juttatni, hogy pusztán a kegyelem kivételes pillanataiban világosodhat meg a lét valódi értelme. Az emberi élet zűrzavarával a könyv természetfölötti rendet állít szembe, a keresztény példázatosság azonban inkább csak sejtetés formájában fogalmazódik meg. Jellemző, hogy Medve és Both Benedek egyaránt csak a tagadó részét említi annak a mondatnak, melyet korábban már idéztünk Mózes V. könyvéből, s a címek ugyanígy kihagyják a Pál apostoltól vett jelige állító részét. Bébé ugyan többször is utal a természetfölöttire, de ilyen jellegű megnyilatkozásai általában nem többek burkolt, sőt olykor kifejezetten bizonytalan célzásoknál: „Szeregy bolondozott önmagának, nekem, a világnak vagy talán egy istennek, aki nézi mindezt” (12.). „Lehetséges, hogy fennáll a dolgok közt valamiféle isteni rend és összefüggés; (...) a valóságban semmi ilyen átfogó, egységes vagy világos formában kifejezhető összefüggés nem nyilvánult meg” (145.).

Valamely példázat akkor egyértelműsíthető, ha monologikus a zárata, befejezése egyetlen magatartást helyesel, végzavai maximaszerűen foglalják össze a történet jelentését. Ottlik műve nemcsak abban különbözik a legtöbb példázattól, hogy fogalmi jelentését legföljebb többszörös következtetésnek lehet megfeleltetni, hanem abban is, hogy nyitott a zárata. A községi védők példája ugyan közös nevezőt teremt Medve Gábor és Both Benedek között, a regény végső fejezetei azonban arról tudósítanak, hogy magatartásuk ismét távolodott egymástól. A kettős nézőpont, mely a történet előrehaladtával közeledni látszott egymáshoz, az utolsó lapokon ismét különválik. Bébé esetében a keresztény távlat lehetősége ahhoz a meggyőződéshez vezet, hogy „mégis minden csodálatosan jól van, ahogy van” (440.). Medve viszont sokkal kevésbé szemlélődő, beletörődő életemény fogalmaz meg: „a világhoz nem alkalmazkodni kell, hanem csinálni, nem újrendeztetni azt, ami már megvan benne, hanem hozzáadni mindig” (434.).

Elfogadni vagy cselekedni, tudomásul venni vagy föllázadni: e két magatartás a könyv végén újból felel egymással, noha kétségkívül átlényegülten, magasabb szinten, az erkölcsi érzéknek kétféle lehetséges megnyilvánulásaként. Szembenállásuk, a vállalkozó és az értelmező közötti feszültség indokolja az elbeszélő helyzet összetettségét s azt, hogy az *Iskola a batáron* értékszerkezetét olyan érveléshez hasonlítsuk, mely két irányból indul, találkozik, majd ismét kétféle irányba mutat. A nevelési regény célulvően előrehaladó szerkezete körköröséggel ötvöződik, s ez megnehezíti a példázat egyértelműsítését. A regény a két elbeszélő végső magatartását egyaránt helyesnek tünteti föl, s a közöttük levő feszültség okozza, hogy bármennyire is példázatszerű legyen az *Iskola a batáron*, fölépítése nem magán-, hanem párbeszédhez hasonlít, melynek nincs egyértelmű végkicsengése. Ezért játszik benne nagyobb szerepet a többértelműség, ezért képzelhető el szövegének többféle magyarázata, s ezért érezzük jobban az újraolvasás kényszerét, mint a legtöbb példázatszerű alkotásnál.

BAKÓ ENDRE

Nadányi Zoltán szatírái

Kosztolányi Dezső úgy tudta, hogy a *Furcsa vendég* (1921) Nadányi Zoltán első verseskönyve, holott már az ötödik volt. Annál imponálóbb a következő felismerése: Nadányinak „hajlama van a szatírához, s ez fiatal költőnél figyelemre méltó... Miért is halt ki a magyar lírából a nemes szatíra? Lehet, hogy a kabaré fűzfaszatírája ölte meg.” Kritikáját így fejezi be: „A szatíra és a festő líra kínálkozik néki, mert recehártyája érzékeny, és eszközein igaz művészként uralkodik” (Nyugat, 1921).

Már a tizenhat éves Nadányi tanújelét adta szatirikus kedvének, hajlamának. Erre alkati adottságok, jellembeli tulajdonságok predestinálták. Éles elméjű, gondolkodni tudó, humorérzékkel megáldott, a nyelvi és logikai játékokat kedvelő fiatalember volt, s ezeket a tulajdonságait élete végéig megőrizte. Igazságérzete korához képest rendkívül fejlett, ami kezdetben moralizálgatásban nyilvánult meg. Szatirikus hajlandóságát csak növelte az a sok ellentmondás, amit családjának és közvetlen környezetének életvitelében tapasztalt.

Első kötetéből (*Versek*, 1908) két darab érdemel említést. A *Templomban* azt gúnyolja ki, hogy az úri nők „divatbemutatót” rendeznek a templomban, a *Kép* arra az ellentmondásra figyelmeztet, hogy a jótékonykodó hölgyek és urak egymás kedvéért dikcióznak, közben a nyomorult gyerek megfagy a palota kapujában. Az évek során mind tudatosabban kereste a szatirikus ábrázolás irodalmi példáit. Ekkoriban ismerkedett meg Heine költészetével, és ösztönző hatásától sohasem szabadult meg. Megmártózott érzelmességében, és magával ragadták a „gúnyköltemények pimasz rímei”. A tizennyolc éves költő néhányat lefordít és megjelentet belőlük következő kötetében (*Ilonka*, 1910). Saját versei is mutatják, hogy az ábrázolásnak ez

írásunkkal a 90 éve született költőre emlékezünk.